

ПАМ'ЯТЬ АРХЕОЛОГІЇ

Т. М. Мовчанівський.
Сторінки
наукової біографії

(До 90-річчя з дня народження)

С. О. Беляєва, О. П. Калюк

Сталінськими репресіями в кінці 30-х років з лав молоді радянської науки була викреслена плеяда талановитих учених. Багато років їх праці були забороненими, про їх діяльність нас змушували забути... Та розроблені ними теорії, висловлені ідеї продовжували жити, оскільки ніякими репресіями не можна зупинити нестримного потоку пізнання.

У повній мірі це відноситься і до української радянської археології, яка втратила в ті часи М. О. Макаренка, С. С. Магуру, Т. М. Мовчанівського та багатьох інших дослідників.

В особі Т. М. Мовчанівського археологічне слов'язознавство лишилось одного з перших на Україні суспільствознавців-марксистів, який творчо застосовував марксистську методологію в історико-археологічних дослідженнях. Особиста трагедія людини, безпідставно заарештованої і потім знищеної у сталінських катівнях, доповнюється трагедією її творчої спадщини: наукові розробки дослідника введені до наукового обігу археологами, які довгий час працювали разом з Т. М. Мовчанівським — В. К. Гончаровим, Л. О. Голубевою, В. Й. Довженком, Г. Ф. Корзуніною, М. К. Каргером — увійшли в сучасну науку і здобули в ній визнання без згадки імені автора. Повернення Т. М. Мовчанівському його доброго імені, яке відбулося наприкінці 50-х рр., повинне бути доповнене поверненням авторства його науковим здобуткам, гідною оцінкою багатогранної діяльності вченого.

Т. М. Мовчанівський народився 9 травня 1899 р. у селі Берестівці на Уманщині у сім'ї сільського священника *. Закінчивши чотири загальноосвітні класи Одеської семінарії, у 1918 р. почав учителювати у рідному селі. Викладання в школі Т. М. Мовчанівський поєднував з роботою у хаті-читальні, із залученням молоді до курсів самоосвіти, створенням сільського музею, роботою у сільревкомі. З 1922 р. Т. М. Мовчанівський завідує школою села Краснопілки, одночасно очолює сільбуд, керує історичним гуртком, приймає участь у організації окружної сільськогосподарської виставки, проводить збір археологічних та етнографічних матеріалів. У 1924 р. Т. М. Мовчанівський починає працювати викладачем суспільствознавства та політграмоти у районній дослідницькій школі села Верхнячки. У цей же час він займає посаду інструктора по «Лікнепу», бере участь у створенні районного краєзнавчого музею. У 1925 р. його запрошують на роботу до Бердичева, відкривається історичний музей та створюється архівне управління. Ці установи очолює вчорашній вчитель.

Під керівництвом Т. М. Мовчанівського Бердичівський музей пере-

* Частина архівних матеріалів про життєвий шлях Т. М. Мовчанівського опрацьована М. С. Сергеевою, за що автори висловлюють їй щире подяку.

творюється на справжню науково-дослідну організацію широкого профілю. Спочатку, це — «соціально-історичний та науковий музей», згодом — історико-культурний заповідник, до складу якого входять власне історичний музей, музей революції, музей політехнізації та антирелігійний музей. Т. М. Мовчанівський у заповіднику очолює наукову частину. Заповідник проводить велику за обсягом краєзнавчу роботу, залучає до неї населення, веде антирелігійну пропаганду, за ініціативою завідуючого науковою частиною розпочинає, з дозволу ВУАК, самостійне вивчення археологічних пам'яток навколо Бердичева¹. Але «при великій кількості та різноманітності об'єктів дослідження матеріальна база музею мізерна», тому в 1927 р. Т. М. Мовчанівський спрямовує роботу «в напрямку обліку археологічних пам'яток, їх поверхового обстеження й лише частково до поглибленої розвідки»². Цими роботами було відкрито значну кількість різночасових пам'яток — від неоліту і до пізнього середньовіччя.

Поступово виразно визначається коло наукових інтересів Т. М. Мовчанівського. Це, насамперед, пам'ятки давньоруського часу. У 1928 р. дослідник складає доповідну записку про важливість дослідження слов'яно-руських пам'яток у долині р. Роставиці³, обґрунтовує необхідність охорони городищ Бердичівщини, підкреслюючи їх значення для висвітлення історії Стародавньої Русі⁴.

На творче зростання Т. М. Мовчанівського найбільше вплинули роботи на городищі в с. Райки. Під його керівництвом у 1929 р. тут розпочинаються археологічні розкопки. З метою організації експедиційних робіт, обробки матеріалів, підготовки їх для експонування у Бердичівському заповіднику створюється спеціальний історико-археологічний відділ на чолі з Т. М. Мовчанівським. Складовою частиною відділу були реставраційна та фотомайстерні⁵. Робота майстерень підпорядковувалась вивченню масових археологічних матеріалів. Для початку 30-х років звернення до наукового вивчення масових знахідок, яке ми бачимо на прикладі відділу Т. М. Мовчанівського, було новаторським підходом в українській археології Стародавньої Русі.

У перші роки розкопок Райковецького городища дослідник послідовно вивчає досвід у галузі методики польових досліджень великих експедицій — Дніпрельстанівської, БОГЕС, Ольвійської. У складі останньої він працює в 1930 та 1932 рр. Критичне осмислення набутого досвіду приводить Т. М. Мовчанівського до висновку про необхідність застосування до розкопок городищ методики широких площ. Віднині розкопки широкими площами стають головним методом досліджень Т. М. Мовчанівського.

Наукова діяльність Т. М. Мовчанівського до середини 30-х рр. не обмежується лише археологією. Він серйозно займається історією католицизму на Україні, вивчає архітектурні пам'ятки Бердичева, багато часу віддає організації музею. Особливе місце в діяльності вченого займає робота з літературою, над якою він працює під час відряджень до бібліотек Києва та Ленінграда. Рівень підготовки вченого був настільки високим, що на початку 1933 р. його запрошують на роботу до Спілки інституцій матеріальної культури, що діяла у Києві і вивчала матеріальні пам'ятки. У цій установі Т. М. Мовчанівський, як потім в Інституті матеріальної культури, працював науковим співробітником і виконував обов'язки вченого секретаря. Саме в цих академічних уста-

¹ Лист у ВУАК від 4.12.1926 р. // НА ІА АН УРСР.— Ф. ВУАК.— № 109.— С. 1.

² Мовчанівський Т. М. Справа археологічних обстежень Бердичівщини в 1927 р. // НА ІА АН УРСР.— Ф. ВУАК.— № 116/21.

³ Доповідна записка від 12.12.1928 р. // НА ІА АН УРСР.— Ф. Мовчанівського.— № 1.— С. 1—2.

⁴ Мовчанівський Т. М. Коротка записка про Бердичівський кут у зв'язку з оголошенням «Бердичівських городищ» за історико-культурний заповідник // НА ІА АН УРСР.— Ф. Мовчанівського.— № 1.

⁵ Мовчанівський Т. М. План праці історико-археологічного відділу Бердичівського музею на 1931 рік // НА ІА АН УРСР.— Ф. ВУАК.— № 330.— С. 15—17.

новах найбільш рельєфно виявляється науковий та організаційний талант Т. М. Мовчанівського.

Зміна місця роботи не вплинула на діяльність дослідника: він продовжує розкопки в Райках, працює над літературою, бере участь у численних експедиціях СІМК та ІІМК*.

Особливістю розробок Т. М. Мовчанівського у середині 30-х рр. є звернення до соціально-історичної проблематики. У першу чергу це стосується вивчення праць основоположників марксизму та В. І. Леніна. У невеликому за обсягом особистому архіві вченого збереглися виписки з понад чотирьох десятків робіт К. Маркса та Ф. Енгельса, В. І. Леніна. Головну увагу дослідник звертає на визначення класиками ролі матеріального виробництва в історії людства, характеристику феодальних відносин та їх генезис, соціально-економічні зрушення в надрах первісного суспільства, що ведуть до виникнення класів і держави. У працях В. І. Леніна вченого цікавлять характеристики російської общини, оцінка ряду важливих моментів стародавньої вітчизняної історії.

Судячи за архівними матеріалами, Т. М. Мовчанівський цілеспрямовано цікавиться суттю давньоруського феодалізму, теоретичними розробками представників «нового археологічного напрямку» в археології, які першими намагались застосувати марксистську методологію в археології. Вивчення теоретичних праць було зумовлено осмисленням дослідником результатів власних досліджень, допомагало обгрунтувати власні висновки.

Та найбільшою творчою лабораторією вченого були польові дослідження. Саме тут, і насамперед на Райковецькому городищі, вдосконалювались методи роботи Т. М. Мовчанівського, формувались вимоги до камеральної обробки масового речового матеріалу, відточувались прийоми наукової фіксації знахідок та їх консервації. Будучи до 50-х рр. єдиною давньоруською пам'яткою, розкопаною повністю, Райковецьке городище дало небачений раніше за обсягом та повнотою матеріал за історії феодальної формації. Внаслідок його вивчення Т. М. Мовчанівський дійшов висновку про можливість пізнання періодів, не висвітлених в писемних джерелах, за даними археології. Головними умовами одержання історичної інформації з археологічних матеріалів він вважав першорядне вивчення місць постійного проживання людських громад, поєднане з вивченням оточуючих їх пам'яток.

Результатам розкопок у Райках Т. М. Мовчанівський присвятив кілька невеликих публікацій та дві великі статті, ним підготовлена до друку монографія про Райковецьке городище⁶, один з варіантів рукопису якої зберігається в науковому архіві Інституту археології. У публікаціях та підготовчих матеріалах дослідник розвиває думку про те, що «як видатний комплексний пам'ятник, городище треба ... вивчати в польових дослідках всебічно й систематично, в усіх його матеріальних, історичних компонентах і зв'язках між ними, викриваючи повністю і до кінця всі можливі рештки матеріального кістяка відмерлого соціального

* У 1929—1935 рр. Т. М. Мовчанівський очолює Райковецьку державну археологічну експедицію, у 1933 р. керує Південно-Київською обласною комплексною експедицією, у 1930 та 1932 рр. бере участь у розкопках Ольвії. У 1934—35 рр. проводить розкопки у Києві та Вишгороді. З 1936 р. очолює Вишгородську археологічну експедицію. У 1936—37 рр. Т. М. Мовчанівський — заступник керівника Київської археологічної експедиції з польової роботи. У 1934 р. під його керівництвом розкопуються друге та третє Коростенські городища, у 1936 р. — досліджується Городськ.

⁶ Мовчанівський Т. М. Райковецька державна археологічна експедиція 1933 р. // НЗ ІІМК.— 1934.— Кн. 1.— С. 210—211; Молчановский Ф. Н. Обработка металла на Украине в XII—XIII вв. по материалам Райковецкого городища // ПИДО.— 1934.— № 5.— С. 83—92; Мовчанівський Т. М. Робота Райковецької археологічної експедиції 1934 р. // НЗ ІІМК.— 1935.— Кн. 3—4.— С. 209—210; Мовчанівський Т. М. Райковецьке городище XI—XIII ст. Попереднє повідомлення про дослідження городища за 1929—1934 рр. // НЗ ІІМК.— 1935.— Кн. 5—6.— С. 125—176; Мовчанівський Т. М. Матеріали дослідної роботи Райковецької археологічної експедиції в 1934 р. // НЗ ІІМК.— 1937.— Кн. 2.— С. 35—36; Мовчанівський Т. М. Райковецьке феодальне городище (рукопис) // НА ІА АН УРСР.— Ф. Мовчанівського.— № 11.

організму, щоб на всій сукупності здобутого різноманітного археологічного матеріалу та інших історичних фактах, за допомогою марксістської науки про суспільство та закони його розвитку відтворити науково-історичну картину соціально-економічного життя даної конкретної епохи й громади»⁷. Таке розуміння дослідницьких завдань у вивченні городищ потребувало археологічного дослідження укріплень. У своїй польовій практиці Т. М. Мовчанівський вирішує і це завдання: за допомогою розрізів він з'ясував конфігурацію ровів Райковецького городища. Вони, на думку вченого, «становлять не менш цікавий науковий об'єкт, аніж вали, цвинтар чи дитинець»⁸.

Спостереження за роботами в Ольвії переконали дослідника в необхідності пошарових досліджень стратифікованих пам'яток. Застосовувана його попередниками прокопка всієї товщі культурного шару нерідко призводила до зруйнування окремих частин археологічних об'єктів, робила неможливим зіставлення і реконструкцію великих об'єктів, виявлених в окремих невеликих за розмірами розкопах. Щоб позбутися таких недоліків, у своїй польовій роботі Т. М. Мовчанівський застосовує розкопки широкими площами з пошаровим зняттям об'єктів та знахідок. Для полегшення ведення польової документації та фіксації матеріалів у роботі Райковецької експедиції, як одиниці площі, використовується «розкопачний квадрат» площею 100 м²⁹. Пізніше ці методичні прийоми застосовуються у великомасштабних розкопках Києва та Вишгорода.

Т. М. Мовчанівський створює систему наукової фіксації процесу розкопок, що складається з щоденників, які ведуться за єдиною схемою, загальноекспедиційних реєстрів знахідок, графічних та фоторобіт. Оскільки археологічні розкопки ведуть до знищення пам'ятки, дослідник вважав за необхідне збереження її частин шляхом вирізок окремих об'єктів монолітами, або консервування ґрунтом. Метою подібних заходів була можливість перевірки результатів розкопок¹⁰.

Т. М. Мовчанівський приділяє особливу увагу вивченню масового речового матеріалу із залученням фахівців різних галузей знання: геологів, біологів, хіміків, матеріалознавців та ін.¹¹

За ініціативою дослідника в структурі ІІМК була створена науково-дослідна лабораторія, у розпорядженні якої були пристосування для виконання мікроскопічних досліджень, хіміко-технологічних аналізів, інших видів робіт. На базі лабораторії вивчалися залізні вироби з Райковецького городища, за результатами яких Т. М. Мовчанівський доводив використання болотної руди для одержання заліза та розвитку на городищі місцевого ковальства¹².

Значне місце у висвітленні історії Райковецького городища автор приділяє господарству на підставі аналізу різноманітних знарядь праці та залишків зерна, кісток тварин, решток ремісничого виробництва.

Цікавою є точка зору дослідника на загибель городища. Він вважав, що Райковецьке городище було знищене під час походу Данила Галицького у 1257—1258 рр. у «Болохівську землю».

На відміну від своїх сучасників, представників «нового археологічного напрямку», які вважали реконструкцію соціальної сфери можливою лише з залученням знарядь праці¹³, Мовчанівський відстоював думки, що при умові комплексного вивчення пам'ятки вона «являє собою видатне історичне джерело, що майже вичерпно подає нам відомості про стан продукційних сил і техніку матеріального виробництва

⁷ Мовчанівський Т. М. Райковецьке феодальне городище.— С. 8.

⁸ Там же.— С. 103.

⁹ Мовчанівський Т. М. Райковецьке феодальне городище.— С. 9.

¹⁰ Там же.— С. 16—20.

¹¹ Мовчанівський Т. М. Райковецьке городище XI—XIII ст. (попереднє повідомлення про дослідження городища за 1929—1934 рр.).— С. 128—129.

¹² Там же.— С. 167—168.— Додаток 2; Мовчанівський Т. М. Здобування і техніка обробки металів за часів Київської Русі (рукопис) // НА ІА АН УРСР.— Ф. Т. М. Мовчанівського.— № 15а.

¹³ Генинг В. Ф. Очерки по истории советской археологии.— К., 1982.— С. 103—108.

феодалної доби ..., відбиває феодально-ідеологічні надбудови: світорозуміння, мистецтво тощо»¹⁴.

Розуміння археологічних пам'яток як історичних джерел, постановка нових завдань щодо їх вивчення та інтерпретації, характерна для останніх праць Т. М. Мовчанівського. Цьому спеціально присвячена доповідь вченого «Городища УРСР як історичні джерела», в якій підкреслюється значення всебічного вивчення давньоруських городищ для відтворення історії стародавньої Русі¹⁵.

З ім'ям Т. М. Мовчанівського пов'язаний початок широкомасштабних досліджень давньоруських міст, насамперед, Києва та Вишгорода. У 1934 р. І. В. Моргілевський та Т. М. Мовчанівський проводять невеликі розкопки у Георгієвському провулку, де були знайдені залишки церкви¹⁶ та дослідження у Михайлівському Золотоверхому монастирі¹⁷. Під час реконструкції історичного центру Києва, розпочатої в середині 30-х рр., Т. М. Мовчанівський очолює охоронні роботи на київському дитинці. Перші розкопки Київської археологічної експедиції закладаються прямо у будівельних котлованах, і лише потім роботи переносяться на інші ділянки¹⁸.

Результати роботи Київської експедиції 1936—37 рр. детально опрацьовані дослідником. Особливу цінність складає розробка питань планувальної структури Києва VIII—XI ст.¹⁹ Виявлені залишки рову на садибі Десятинної церкви Мовчанівський аргументовано інтерпретує як рештки укріплень Київського городища VIII—X ст., що передувало будівництву «міста Володимира»²⁰. Дослідник простежив типологічні особливості ремісничих майстерень дитинця і висловив думку про існування на князівському дворі спеціалізованих «придворних майстерень» для обслуговування потреб феодальної знаті. Поруч з ними в місті існували майстерні, продукція яких була розрахована «на широкі маси населення»²¹. В основу типології ювелірних майстерень Києва дослідником були покладені такі матеріали як кам'яні ливарні форми, розраховані «на одноразову відливку майже всіх компонентів прикраси»²².

Планові дослідження Вишгорода, які Т. М. Мовчанівський очолив у 1936 р., спрямовуються на першочергове розкопування тих ділянок городища, яким «найбільше загрожує природна руйнація»²³. Поступово дослідженнями були охоплені дитинець та посад міста, укріплення і могильник. Роботами тих років досліджені різноманітні житлові та господарські комплекси, виробничі об'єкти, відкриті фундаменти Борисоглібської церкви.

Багатогранна діяльність Т. М. Мовчанівського не вкладається у вузькі рамки п'яти останніх років творчого та життєвого шляху вченого. Це — великі за обсягом розкопки давньоруських міст та городищ, підготовка наукових праць, керівництво секцією експедиційних досліджень, яку було створено за ініціативою Т. М. Мовчанівського з метою

¹⁴ Мовчанівський Т. М. Райковецьке феодальне городище.— С. 162.

¹⁵ Мовчанівський Т. М. Основні тези доповіді «Городища УРСР як історичні джерела» (за матеріалами останніх археологічних досліджень на території УРСР) // НА ІА АН УРСР.— Ф. ВУАК/ІІМК.— № 672.— С. 1—3.

¹⁶ Козубовський Ф. А. Експедиційні дослідження Інституту історії матеріальної культури ВУАН 1934 р. // Вісті ВУАН.— 1934.— № 89.— С. 48.

¹⁷ Мовчанівський Т. М. Археологічна розвідка на території колишнього Михайлівського собору у Києві // НЗ ІІМК.— 1937.— Кн. 2.— С. 123—127.

¹⁸ Мовчанівський Т. М. Археологічні дослідження городищ з часів Київської Русі: Києва, Вишгорода, Райок, Городська // НА ІА АН УРСР.— Ф. 10.— № 8.— С. 21.

¹⁹ Молчановский Ф. Н. Дофеодальные и феодальные городища на территории УССР (резюме) // НА ІА АН УРСР.— Ф. 10.— С. 14.

²⁰ Мовчанівський Т. М. Археологічні дослідження городищ...— С. 72—74.

²¹ Мовчанівський Т. М. Середньовічні городища на території УРСР та їх дослідження // НА ІА АН УРСР.— Ф. 10.— № 9.— С. 66; Мовчанівський Т. М. Здобування і техніка обробки металів...— С. 78—79.

²² Там же.— С. 80.

²³ Орієнтовний план роботи Вишгородської археологічної експедиції у 1936 р. // НА ІА АН УРСР.— Ф. Мовчанівського.— С. 1.

вдосконалення камеральної обробки матеріалів, ведення методологічного семінару з питань методики польових досліджень, популяризація археологічних знань, практична допомога місцевим музеям у науковій підготовці кадрів та створенні експозицій.

Все більшу увагу дослідника привертають питання методології та методики археологічної науки, найбільш чітко вони визначились у спеціальній праці, присвяченій черговим методологічним питанням трипільської проблеми²⁴. Вона написана в дуже гострому полемічному дусі. Фактично «трипільська проблема» для вченого—лише приклад однієї з важливих проблем дослідження, для вирішення якої виняткового значення набуває археологічне джерело. Автор яскраво розкриває розбіжність буржуазної науки у вивченні Трипілля і завдання, що стоять перед радянськими археологами. Практично думки автора мають відношення до всього стану сучасної йому археології і складають своєрідний стратегічний план на майбутнє, визначають цілі і нову структуру археологічного дослідження. На думку автора, саме проблема «історичного визначення й широкого соціально-економічного тлумачення» пам'яток повинна зайняти чільне місце у радянській історії матеріальної культури. Т. М. Мовчанівський підкреслює, що «незважаючи на кількісне багатство здобутого матеріалу і надрукованих окремих звітих описових і вузько тематичних праць, чіткого синтетичного визначення трипільської культури вцілому, як і окремих її соціально-економічних компонентів не дано»²⁵. Таке становище склалося через хибну методіку досліджень, що була притаманна «старій археології», коли дослідники обмежувались пошуками «цікавого і ефектного матеріалу, в першу чергу розписної кераміки, і зовсім мало цікавились іншими ознаками й деталями пам'ятки, які висвітлювали «матеріальне виробництво і форми співжиття в даних поселеннях»²⁶. Науковому вивченню Трипілля, на думку автора, заважали відсталість польової методики, відсутність єдиного плану вивчення культури в межах України, сліпе дотримання методів формально-типологічних описів, уникання соціологічних висновків²⁷.

Мовчанівський закликав радянських археологів розпочати роботи по освоєнню і осмисленню спадщини своїх попередників, запропонував конкретний план археологічного вивчення Трипілля. Він вважав необхідним розпочати дослідження трипільських поселень широкою площею і покінчити з обмеженням робіт лише площами споруд. У науковому плані вчений поставив питання, яке вважав найбільш актуальним: «Потрібно рішуче перейти до визначення і студіювання саме проблеми соціально-економічного характеру»²⁸. Ретельного вивчення потребують у Трипіллі такі питання як осілість, хліборобство, скотарство, гончарське виробництво, які за Мовчанівським є «самостійними науково-дослідними проблемами». Їх вирішення можливе лише на основі міждисциплінарних досліджень і створення республіканського фонду збереження матеріалів.

Таким чином, наукові погляди Т. М. Мовчанівського торкалися загального стану археологічної науки і практично випереджали час, зачіпаючи не лише історію матеріальної культури, але й історію суспільства, яку можна було висвітлити за археологічними джерелами. Звичайно, багато задумок вченого були здійснені в подальшому розвитку української радянської археології. Та розуміння Т. М. Мовчанівським головної мети археологічних досліджень, а саме відтворення стародавньої історії за археологічними джерелами залишається актуальним для радянської археології і сьогодні.

Одержано 21.08.88.

²⁴ Мовчанівський Т. М. Чергові методологічні питання трипільської проблеми // НЗ ІМК.— 1935.— Кн. 5, 6.— С. 65—86.

²⁵ Там же.— С. 65.

²⁶ Мовчанівський Т. М. Чергові методологічні питання...— С. 65.

²⁷ Там же.— С. 67.

²⁸ Там же.— С. 81.